

Ліана Василівна Вакуленко
доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник
сектору “Археологія доби раннього заліза”
науково-дослідного відділу збереження фондів,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
vakulenko08@gmail.com

Liana Vakulenko
Doctor's degree in History
Leading researcher of the Archeologia of the Earlier Iron Age sector
of the research department of preservation,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

**КЕРАМІЧНІ ЧАШІ З ПОХОВАНЬ-КРЕМАЦІЙ
ЧЕРНЯХІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА У С. ПРИВІЛЬНОМУ
(З КОЛЕКЦІЇ НМІУ)**

**CERAMIC BOWLS FROM BURIALS & CREMATIONS OF CHERNIAKHIVSKYI BURIAL
FIELD (GRAVE FIELD) IN PRYVILNE VILLAGE IN THE NMIH COLLECTION**

Анотація

Стаття присвячена публікації матеріалів, що походять з трьох поховань – кремацій (№ 12, № 17, № 19) черняхівського могильника у с. Привільне. Розкопки пам'ятки були здійснені П. Козаром у 1929 р. в складі Дніпробудівської експедиції. Частина матеріалів з цих розкопок зберігається у фондах Національного музею історії України. Серед них керамічні чаші, які стояли в похованнях догори донцями, на скупченні залишків кремації. Знайдені в похованнях сердоликові намисто та залізні підвіски у формі відеречь дають змогу визначити час здійснення поховань в хронологічних межах останньої третини III – початку IV ст.

Ключові слова: Національний музей історії України, П. Козар, фонди, с. Привільне, могильник, поховання, кремація, керамічна чаша, орнамент, хронологія, намисто, підвіски

Summary

The article is devoted to the publication of materials of three grave-cremations (№ 12, № 17, № 19) from Chernyakhivsky cemetery in the village Pryvilne. P. A. Kozar explored the monument in 1929 as part of works of Dniprobudivskoyi expedition. Some materials from these excavations is preserved in the collections of the National Museum of Ukrainian History. These include ceramic bowls that stood upside down on accumulations of cremations residues in this graves. Found in the graves carnelian beads and iron pendants in the form of bucket can determine the time of burial in chronological within the last third of the third century – the beginning of IV century.

Keywords: National Museum of Ukrainian History, collection, P. A. Kozar, v. Pryvilne, cemetery, grave, cremation, ceramic bowl, carnelian beads, pendants

У фондах НМІУ зберігаються матеріали могильника, виявленого і дослідженого у с. Привільне Запорізької обл., територія якого затоплена водами Дніпровського водосховища. Розкопки пам'ятки у 1929 р. провадив Павло Антонович Козар під час роботи Дніпробудівської археологічної експедиції. Це ім'я мало відоме в археологічних наукових колах, тому є потреба

про нього нагадати¹.

Павло Козар (псевдонім П. Дніпровий, 1898–1944) – український історик, археолог, музезнавець, краєзнавець, етнограф, публіцист та журналіст, учень Д. Яворницького. У 1924 р. він закінчив історичний факультет Катеринославського інституту народної освіти та вступив до аспірантури при науково-дослідній кафедрі українознавства (1926–1929). Працював завідувачем відділу археології Дніпропетровського історичного музею. У 1927–1930 рр. брав участь у Дніпробудівській археологічній експедиції. Тоді він і здійснив розкопки у с. Привільне. Утім основною проблематикою його досліджень стала історія Дніпровської лоцманської громади. У 1928–1931 рр. П. Козара тричі заарештовували органи НКВС й вислали за межі Дніпропетровської області. На засланні та після повернення до Дніпропетровська П. Козар працював шкільним вчителем. Під час німецької окупації обіймав посаду директора Дніпропетровського музею й завідував кафедрами історії України Дніпропетровського університету та Дніпропетровського політехнічного інституту. Влітку 1942 р. очолив археологічну та геологічну експедиції вздовж берегів Дніпра. Цього ж року захистив докторську дисертацію, присвячену дніпровським лоцманам. Під час наступу радянських військ у 1943 р. покинув м. Дніпропетровськ. У квітні 1944 р. помер на території Польщі².

На могильнику у с. Привільне виявлено 28 поховань, з них 10 тілопокладень та 18 тілоспалень. У 30-х рр. ХХ ст. знайдені при розкопках речі були передані до Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка (нині – НМІУ), а також до Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею (нині – Дніпропетровський історичний музей ім. Д. Яворницького).

До НМІУ потрапила здебільшого кераміка, в той час як фібули, намисто, гребені віддали в музей Дніпропетровська. Документи, що збереглися, знаходяться у музеї м. Дніпра та в Науковому архіві ІА НАНУ.

У 1950-ті рр. матеріали розкопок були опрацьовані та опубліковані Ю. Кухаренком. Проте вже на той час частина речей була втрачена. Так при описі інвентарю поховань майже в кожному випадку зазначені предмети, що не збереглися³.

Рисунок 1. Уламки келиха-чаші з поховання № 12 могильника Привільне.

¹ Дякую Анні Яненко за допомогу при пошуку відомостей про П. Козара, див.: Яненко А. Історія музейної археології УСРР (1919–1934). – К., 2016. – С. 30, 83.

² Андреев В. Віктор Петров: неопубліковані матеріали експедиції Етнографічної комісії ВУАН по дослідженню дніпровського лоцманства (1927–1928) // Наукові записки Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 22. – К., 2011. – С. 346–355.

³ Кухаренко Ю. Поселение и могильник полей погребений в селе Привольном (По материалам раскопок Днепропетровской археологической экспедиции) // СА. – XXII. – 1955. – С. 130–152.

Серед керамічних матеріалів Привільненського могильника з фондів НМІУ привертають увагу кілька уламків гончарної тонкостінної орнаментованої посудинки сірого кольору. Хоча вони і були записані під різними номерами, ясно, що це – фрагменти однієї посудини. Збереглися фрагменти вінець, верхньої та придонної частин і денця (рис. 1). Вдалося з'ясувати, що посудинка походить з поховання з кремацією № 12. У публікації Ю. Кухаренка вона зазначена як така, що не збереглася⁴.

Поховання № 12 виявлене на глибині 0,8 м. Це було невелике скупчення дрібних перепа-лених людських кісток, переважно від черепу, перемішаних із золою та попелом. Поверх скуп-чення кальцинованих кісток догори денцем перебувала посудинка, про уламки якої йшлося вище. За формою⁵ це – напівсферичний келих, тобто чаша. Вона дбайливо виготовлена з добре відмуленої глини, має короткі заокруглені вінця, виділену шийку, плавне розширення тулуба у нижній частині та денце, позначене невеликим круглим втисненням. Висота виробу – 5,5 см (рис. 2).

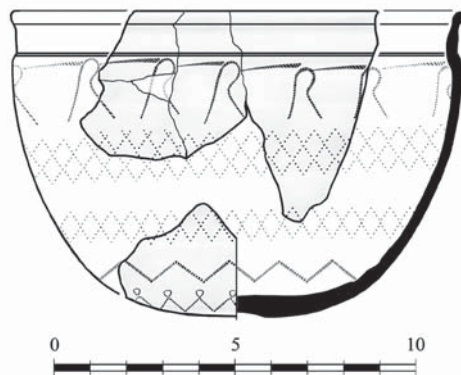

Рисунок 2. Реконструкція келиха-чаші з поховання № 12 могильника Привільне.

Подібні вироби побутували у черняхівській культурі. Найчастіше їх знаходять у похован-нях. Так, схожу форму мають чаші, знайдені у похованнях могильників у Черняхові⁶, радгос-пу Придніпровського⁷, Каборги⁸, Компанійців⁹. Ці керамічні вироби імітують римські скляні фіали – широкі напівсферичні чаші. Наприклад, велика колекція скляних чаш-фіал подібної форми походить з Танаїсу і датується другою пол. II – серед. III ст.¹⁰. Подібна скляна чаша міс-тилася в похованні № 1 у склепі 38 Суворовського могильника в Криму поблизу Інкермана, що належить до першої половини IV ст.¹¹. Античні скляні вироби такої форми були поширені

⁴ Там само. – С. 139

⁵ Графічна реконструкція чаші відтворена С. Діденком, за що я йому щиро дякую.

⁶ Петров В. П. Черняховский могильник (по материалам раскопок В. В. Хвойки в 1900–1901 гг.) / В.П. Петров // МИА. – № 116. – 1964. – С. 99, рис. 9,5.

⁷ Симонович Э. А. Орнаментация черняховской керамики / Э. А. Симонович // МИА. – № 116. – 1964. – С. 301, рис. 18,9,10

⁸ Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблемы этноса / Б. В. Магомедов. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. – Рис. 55,14.

⁹ Некрасова А. Н. Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья / А. Н. Некрасова // Готы и Рим. Сб. науч. ст. – К.: Стило, 2006. – Рис. 66,8; рис. 70, 17.

¹⁰ Яценко Е. Г. Стеклопосуда второй половины I – середины III в. н. э. из Танаиса / Е. Г. Яценко // Северное Причерноморье в эпоху античности и средневековья. Памяти Н. П. Сорокиной [сб.] / Тр. ГИМ. – Вып. 159. – М., 2006. – С. 130–152.

¹¹ Юрочкин В. Ю. Позднеантичный погребальный комплекс в низовьях реки Качи / В. Ю. Юрочкин, А. А. Труфанов // Херсонесский сборник. Памяти Инны Анатольевны Антоновой. Сб. науч. ст. / Нац. заповедник

на території Європи у римський час як імпорт з римських провінцій. Трапляються вони і на пам'ятках черняхівської культури¹²

Чаша з Привільного багато прикрашена складним пунктирним орнаментом, нанесеним зубчатим коліщатком. Основним орнаментальним мотивом оздоблення посудинки є зигзаг у вигляді безперервної монотонної лінії. Зигзаги були прокреслені навколо заглиблення на денці; їхні вершини вінчають кружальця. Ще одна лінія широких зигзагів окреслює придонну частину тулуба. Ближче до середини висоти посудинка прикрашена двома рядами ромбів, утворених накладеними одною на іншу двома пунктирними лініями зигзагів. Верхній з них – подвійний.

Зигзаг та його деривати є найбільш популярним мотивом орнаменталізації столового черняхівського посуду. Найчастіше його виконували у техніці лощіння, проте зустрічається посуд, прикрашений, як у нашому випадку, зигзагами, зробленими пунктирними лініями¹³. Рідкісним є орнамент у придонній частині чаші, де вершини зигзагів вінчають кружальця.

Унікальні зображення, що нагадують велику латинську літеру “R”, були прокреслені пунктиром у верхній частині тулуба посудинки. Фігури висотою 2 см розташовані через проміжки в 2 см одна від одної. Плечка посудинки близько краю уступу додатково оперезані окремими відрізками коротких ліній насічок. Отже, весь корпус посудинки прикрашений складною композицією, сполученням різних пунктирних візерунків, що загалом створює враження багатства і ошатності. Слід зауважити, що, хоча за формою чаша з Привільного нагадує античні скляні вироби, її орнаменталізація, як і більшості черняхівських келихів, що наслідують римський посуд, є цілком іншою. Це пов'язано із характером матеріалу, з якого виготовлені черняхівські келихи. Адже на глині здебільшого неможливо відтворити орнаментальні прийоми, які застосовували для прикрашання виробів зі скла.

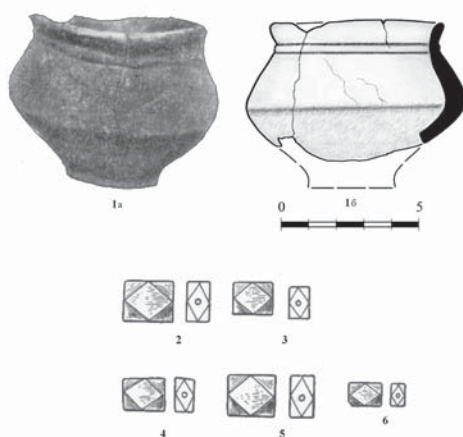

Рисунок 3. Інвентар з поховання № 12, що зберігся: 1 – келих та його сучасна реконструкція, 2–6 – сердолікові кубооктоєдричні намистини (за Кухаренком, 1955).

У похованні поруч з чашею стояв на денці ще один келих – маленька біконічна посудинка з переломом нижче середини тулуба (рис. 3, 1а, 1б). Посудинка виготовлена з добре віддуленої

“Херсонес Таврический”; Крымский филиал Института археологии НАНУ: отв. ред. М. И. Золотарев. – Севастополь, 2003. – Вып. XII. – С. 203, рис. 2,7.

¹² Некрасова А. Н. Вказана праця. – Рис. 56, 26.; Никитина Г. Ф. Черняховская культура Поднестровья (по результатам анализа археологических источников) / Г. Ф. Никитина. – М.: ТАУС, 2008. – Рис. 15, 4.

¹³ Симонович Э. А. Указ. соч. – С. 315–316, С. 311, рис. 20, 1,2; Некрасова А. Н., Указ. соч. – Рис. 64, 11.

глини, з ледь відігнутими короткими вінцями, рельєфним пружком під ними, опуклими бочками, пласким денцем та лощеною поверхнею темно-сірого кольору. Її висота – 5 см, діаметр вінця – 5,9 см. Це досить поширена форма черняхівської кераміки. Вироби такого або трохи меншого чи більшого розміру виявлені в черняхівських похованнях на різних територіях¹⁴. Функціональне призначення подібної кераміки – посуд для пиття.

Крім кераміки у похованні були п'ять кубооктаедричних намистин із сердоліку (рис. 3, 2-6), які, за свідченням Ю. Кухаренка зберігаються у Дніпропетровському історичному музеї. У описі знахідок також зазначені уламок рогового трьохскладового гребеня з бронзовими заклепками та уламок залізної фібули. Останні дві речі не збереглися, немає також їхнього зображення та детальних описів.

На могильнику Привільне було виявлено ще два поховання-кремації з аналогічним об'єктом.

У похованні № 17¹⁵ на глибині 0,6 м знайдено купку перепалених людських кісток, перемішаних з золою. На ній догори дном стояла невелика гончарна біконічна мисочка, яка вочевидь служила келихом. Поруч були фрагменти інших гончарних посудин, уламок глиняного біконічного пряслиця та уламок денця скляної посудини. Всі ці речі не збереглися.

Поховання № 19¹⁶ було відкрите на глибині 0,80 м. Це – невелика купка перепалених кісток, на якій зверху стояла догори дном керамічна гончарна посудинка. (рис. 4, 1). Вона мала висоту 7,3 см, чорну лощену поверхню, прямі вінця, плавно звужений донизу тулуб та пласке маленьке денце. У верхній частині була прикрашена канелюром. Це – досить поширена форма керамічних келихів, що зустрічаються у черняхівських похованнях. Часто вони багато оздоблені¹⁷. Такі посудинки є наслідуванням античних скляних виробів, які трапляються і на черняхівських пам'ятках¹⁸. У складі інвентарю поховання також були сердолікові кубооктаедричні намистини (вісім цілих та три фрагментовані), 22 залізні підвіски-відерця, шість залізних підвісок-розеток, залізні ніж та шило, уламок рогового трьохскладового гребеня¹⁹. Більшість речей з цього поховання втрачені, крім келиха, який є у фондах НМІУ, та семи сердолікових намистин, які, за свідченням Ю. Кухаренка, зберігаються у музеї м. Дніпра. Проте, є негативні фотографії келиха 1930-х рр. та таблиць з малюнками шести залізних підвісок-відерець (рис. 4, 2–7), чотирьох залізних підвісок-розеток (рис. 4, 8–11), дев'ятьох сердолікових кубооктаедричних намистин (рис. 4, 12–20) та залізного ножа (рис. 4, 21).

Отже, єдиними знахідками, за якими можна було б уточнити час здійснення поховань, є грановані кубооктаедричні намистини із сердоліку та залізні підвіски. Намиста – одна із найпопулярніших і наймасовіших прикрас черняхівського населення. Вони були частиною чоловічого, жіночого і дитячого костюму. Чотирнадцятигранні намистини виявляють при розкопках черняхівських могильників по всьому ареалу культури як в похованнях з інгумацією, так і з кремацією.

Г. Нікітіна, аналізуючи матеріали трьох могильників Подністров'я, дійшла висновку, що популярність кубооктаедричного (чотирнадцятигранного) намиста з каменю, поширеного у

¹⁴ *Брайчевская А. Т.* Черняховские пам'ятники Надпорожья (по материалам раскопок и разведок И. М. Фещенко, А. В. Бодянского и автора) / *А. Т. Брайчевская* // МИА. – № 82. – 1960, табл. IV, 8; *Федоров Г. Б.* Малаештский могильник / *Г. Б. Федоров* // МИА. – № 82 – 1960, рис. 29,6.

¹⁵ *Кухаренко Ю. В.* Указ. соч. – С. 139–140.

¹⁶ Там само. – С. 140, рис. 4,1

¹⁷ *Петров В. П.* Черняховский могильник (по материалам раскопок В. В. Хвойки в 1900–1901 гг.) / *В. П. Петров* // МИА. – № 116. – 1964. – С. 99, рис. 9,4; *Варачева К. Г.* Место стеклянных и глиняных кубков в "сервизе" погребений на могильниках черняховской культуры Днепро-Донецкой лесостепи / *К. Г. Варачева* // Черняхівська культура // QIUM. – Київ; Луцьк: ІА НАН України; ІО НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – № 1. – Рис. 3, 4.

¹⁸ *Симонович Э. А.* Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре / *Э. А. Симонович* // МИА. – 82. – 1960. – Табл. IX, 12.

¹⁹ *Кухаренко Ю. В.* Указ. соч. – С. 140, рис. 4,1.

європейського населення з рубежу II–III ст., на кінець III ст. вже вичерпала себе. У IV ст. європейське населення надає перевагу скляному намисту такої ж форми, яке коштувало дешевше, оскільки його виробництво було значно простішим²⁰.

Рисунок 4. Інвентар з поховання № 19. 1 – келих; 2–7 – залізні підвіски-відерця; 8–11 – залізні підвіски-розетки; 12–20 – сердолікові кубооктоедричні намистини; 21 – залізний ніж (за Кухаренком, 1955).

Вивчаючи прикраси черняхівського населення, О. Гопкало прийшла до висновку, що сердолікове намисто, видозмінюючись, головне в розмірі, продовжувало побутувати до фінальної стадії культури. Щодо знахідок намиста в похованнях Привільного, то час його побутування друга половина III – початок IV ст.²¹

Залізні “відерця”, знайдені у похованні № 19, трапилися у Привільному також в похованнях – кремаціях № 20 (1) та № 25 (5), та у культурному шарі²². Такі залізні прикраси²³ були поширені на теренах Європи в римський час. Вони відомі в поховання пшеворської, сарматської, дакійської культур та в старожитностях пруського кола²⁴. Подібні підвіски досить часто зна-

²⁰ Никитина Г. Ф. Указ. соч. – С. 74.

²¹ Гопкало О. В. Бусы и подвески черняховской культуры / О. В. Гопкало. – К.: ИА НАНУ, 2008. – С. 74.

²² Кухаренко Ю. В. Указ. соч. – С. 141, 142, 144.

²³ Справжнє призначення відерець є дискусійним.

²⁴ Tempelmann-Мączyńska М. Das Frauentrachtzubehör des Mittel- und Osteuropaischen Barbaricums in der Römischen Kaiserzeit / М. Tempelmann-Мączyńska. – Krakow: Jagiellonen-Universität, 1989. – Karte 13.

ходять у черняхівських похованнях. Зазвичай це – 1–2 екземпляри, які носили на шії разом з іншим різним намистом. Велика кількість залізних віdereць (22), виявлена в похованні № 19 у Привільному, трапляється вкрай рідко. Відповідно до діаметра циліндрика (1,4 см), О. Гопкало відносить їх до варіанту “а” типу II/2²⁵. Шість залізних розеткоподібних підвісок, що також були в похованні № 19, за формою є відерцями, на зовнішніх стінках яких припаяні по вісім коротких трубочок. Вони мали загальний діаметр 1,9 см та висоту (без дужки) 1 см. За класифікацією О. Гопкало ці підвіски належать до типу VII/6²⁶. Час побутування обох типів залізних підвісок-ємностей з Привільного – остання третина III – початок IV ст.²⁷. Очевидно, це і є той період, в межах якого були здійснені принаймні два (№ 12 та № 19) поховання, про які йдеться.

Всі три поховання-кремації, об’єднує така обрядова деталь, як наявність келиха, поставленого догори дном на скупчення кальцинованих кісток. На думку деяких дослідників, наявність серед інвентарю поховання посуду для пиття є ознакою аристократичного походження (становища) похованого. “Сервіз”, що, як правило, складався з вази або великої миски, глека, келихів у різному наборі та кількості, навіть у спрощеній формі, свідчив про високий соціальний статус померлого у суспільстві. Очевидно греко-римські традиції бенкетування та вживання вина сприйняли саме представники суспільної еліти різних варварських племен²⁸. Прерогативою племінної аристократії вважалася участь у бенкетах як при житті, так і у потойбічному світі²⁹. Можливо присутність у означених похованнях-кремаціях в Привільному келихів символізує високий статус похованих.

Нарешті, звернімо увагу на те, що у всіх трьох випадках келихи-чаші були поставлені догори дном. Такі випадки відомі на могильниках черняхівської культури. Так, на могильнику в Компанійцях у похованні-кремації № 49 гончарний келих стояв догори дном поруч із скупченням кальцинованих кісток³⁰. У тому ж могильнику у похованні № 79 на купці кальцинованих кісток лежала половинка гончарного горщика та стояв догори дном гончарний лощений келих, прикрашений овалами та пунктирним візерунком³¹. Звичай ставити в поховання перекинутий догори дном посуд зафіксований і в хронологічно синхронній культурі карпатських курганів³².

Перевертання посуду здавна побутує у поховальній обрядовості різних народів. Наприклад, етнографічні матеріали фіксують у Поліссі звичай ставити перекинутий догори дном посуд на могилах. Схожа традиція, коли з появою небіжчика у хаті перевертали весь посуд, існувала у сербів. Етнографи розглядають ритуальне перевертання посуду в одному семантичному ряду з ритуальним розбиванням посуду в поховальному та весільному обрядах та ритуальним виливанням води з посуду одразу після смерті одного з членів родини³³. Можливо, на могильнику в Привільному були зафіксовані сліди подібного звичаю.

²⁵ Гопкало О. В. Указ. соч. – С. 63–64, табл. VII/2.

²⁶ Там само. – С. 65, табл. VII/6.

²⁷ Там само. – С. 109, 118.

²⁸ Wielowiejski J. Kontakty Noricum i Pannonii z ludami polnocnymi / J. Wielowiejski – Wrocław-Warszawa-Kraków: Ossolineum. Wydaw. PAN, 1970. – S. 267.

²⁹ Bierbrauer V. Ostgermanische Oberschichtgraber der römischen Kaiserzeit und des frühen Mittelalters / V. Bierbrauer // Peregrinatio Gothica (AB III). Arch. Baltica, 8. – Łódź, 1989. – S. 39–106. Магомедов Б. В. Указ. соч. – С. 22–23.

³⁰ Некрасова А. Н. Указ. соч. – С. 109, рис. 64, 17, 19

³¹ Там само. – С. 186, рис. 69, 16, 18

³² Вакуленко Л. В. Українські Карпати у пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси) / Л. В. Вакуленко – К.: ІА НАН України, 2010. – С. 88.

³³ Толстой Н. И. Переворачивание предметов в славянском погребальном обряде / Н. И. Толстой // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд. – Москва, 1990. – С. 119–126.